

ԵՐՈՒԱՐԴ ԷՔԷՆՊՈՒ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

ՊԱՏԿԵՐ

ՏԻԳՐԱՆ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՅՈՒ:

(Իմ յիշողութիւններից)

Ա.

Հրամանքդ հրաւիրւած չե՞ս Համբարձում աղենց կողմ,—հարցուց ինձ մի կիրակի երեկոյ հաջի Պետրոս աղան, որ եկած էր ինձ աչցելութեան:

—Հրաւիրւած եմ,—պատասխանեցի ես:

—Ուրեմն գնա՛նք միասին: Կ'երևի թէ Համբարձում աղան կալարալըղ (ողճակ) շատ պիտի ունենայ, քառասունէն աւելի մարդ է կանչած. . .

Ես համաձայնեցայ և դուրս ելանք միասին սենեակիցս:

Հաջի Պետրոս աղան իմ սովորական հիւրերիցն էր: Ես սիրում էի նրա անկեղծութիւնն ու անկողմնակալութիւնը: Ճիշտ է, նա չէր ո՛չ ուսեալ և ո՛չ մեծ խելքի տէր, բայց իր նախապաշարումներով ու սխալ հայեացքներով հանդերձ նա համակրելի էր ինձ, զի խօսում էր ճիշտ այն, ինչ որ մտածում էր: Նա քսան տարուց աւելի «կոմիսիոնջու» պաշտօն էր կատարում Կ. Պոլիս և նոր էր վերադարձել ու ամուսնացել 47 տարեկան հասակում:

—Հրամանքդ դաւէթներ (խնճոյք) շատ կերթա՞ս,—հարցուց նա ինձ ճանապարհին:

—Կ'երթամ, բայց շատ կը տաղտկանամ,—պատասխանեցի ես:

—Ո՛հ, կը զգուիմ ես այդ խնճոյքներէն... Գիտե՞ս թէ մի ր

աղաներ ինչ քրտինք չեն թափեր, որ մէկ անգղոյշ խօսք, մէկ անկեղծ բառ չ'արտասանեն... Անոնց բոլոր խօսքերը կեղծ ու պատիր են, շողքորթութիւն են...

— Նղբա՛յր, թո՛ղ գէթ մի բան խօսեն,— ասացի ես,— կ'ուզես կեղծ լինի, կ'ուզես անկեղծ... Բայց բանն այս է, որ շատ անգամ ժամերով լուռ կը մնան ու մարդու քունը կը բերեն:

— Ախր ա՛յդ է, որ շատ չեն խօսեր է՛... չէ՞ ժամանակ պէտք է, որ իրենց մտածածի հակառակ մի բան գտնեն ու ասեն... Դու չե՞ս գիտեր, որ անկեղծ մարդիկ, սրտերնին մաքուր պահող մարդիկ միայն շատախօս կը լինեն... Այնու ամենայնիւ դու լաւ դիտի՛ր նոցա դիրքը, երբ մի կուսակցական ակնարկ ընկնի մէջերնին... Հ'ա, էն փուճ Նդուարդն էլ այնտեղ կը լինի, դու լաւ ուսումնասիրի՛ր էդ մարդը:

— Ես կը զարմանամ,— ասացի,— որ ամբողջ ժողովուրդը այդչափ դժգոհ է Նդուարդ էֆէնդուց և չեն հեռացնում զայն դպրոցից:

— Նդուարդ էֆէնդին,— ասաց խօսակիցս— ոչ թէ իբրեւ ուսուցիչ, այլ իբրեւ մարդ իսկ արժանի պիտի չը լինէր ապրելու, եթէ մենք չունենայինք մեր ազգակործան կուսակցութիւնները, ժողովուրդն էլ արդէն գիտես, որ անպիտանին անպիտանն է... Այդպիսի ժողովուրդին ի հարկէ այդպիսի վարժապետ կը վայելի...Ո՛հ...

Եւ նա անցուց ձեռքն իր ճակատով, կարծես վախնալով որ դուրսը չը գաուի իր մարմնից:

— Գիտե՞ս, ես կ'ամաճնամ որ էս բաները կ'ասեմ քեզ,— ասաց նա քանի մի քաջ անելուց յետոյ— կ'ամաճնամ, որովհետեւ ես էլ Վանցի եմ և դու մի օտարական չիւր ես մեզ մօտ...

Ես բացատրեցի հաջի Պետրոս աղային, որ երբէք զիս օտարական չեմ համարում, այլ կարեկից եմ Վանցիներին, իբրեւ իմ համարիւն եղբայրներին:

Հաջի Համբարձում աղայ Զըրնոյեանի տունը արդէն հեռու չէր և մենք մի քանի քաջ միայն լուռ գնալուց յետոյ՝ հասանք այնտեղ:

Կէս ժամ անցած-չ'անցած, հիւրանոցը լցեցաւ ցիտունէն աւելի վաճառականներով: Նոցա մեծ մասը նշանաւոր իշխաններ էին: Նդուարդ էֆէնդուց զատ, կային նոյնպէս մէկ երկու ուրիշ ուսուցիչ, ինչպէս նաև մի քանի քահանայ ու վարժապետ: Սենեակը ներկայացնում էր մի երկայն քառակուսի. յատակի վրայ փռւած էր գե-

ղեցիկ զորքը, սլափ տակ, որ սենեակի «վերին»՝ այսինքն ամենա-
յարգելի տեղն է, շինւած էր փառաւոր սաղոր՝ մի կանգուն լայ-
նութիւն ունեցող թախտը։ Այդ տեղը պատկանում է հոգևոր դասին
և սակաւաթիւ ընտրեալ աշխարհականներին։

Չորս անձից զատ, որ սաղրի վրայ էին բազմած, մնացած հասարա-
կութիւնը նստոտած էր՝ ծալսպատիկ կամ չոքած՝ մինդարների (նէրքաւ)՝
վրայ։ Նախասենեակի մէջ տեղ էին բռնել ասիական չորս նւագածուները։

Ձմեռ էր. բոլոր պատուհանները գոց։ Մխախտտի ծուխը
ամպերով բարձրանում էր դէպի առաստաղ։ Այդ ահագին
բազմութեան մէջ մի մարդ միայն գտայ, որ ծխելու սովորութիւն
չունէր և այդ՝ իմ բարեկամ հաջի Պետրոս աղան էր։

Աղբբում այդ սոււար բազմութիւնը նստած էր այնքան խելօք,
որ տեսնողը՝ կրթարանի խիստ կարգապահութեան վարժած մի
դասարանի մէջ սլիտի կարծէր ինքզինքը։ Ամեն մէկը լուռ նայում
էր միւսների երեսին ու ծխում իր սիգարան։ Նրբ գալիս էր մի նոր
հիւր, աշխատում էին տեղ բանալ նրա համար սենեակի վեր, մէջ-
տեղ կամ վար՝ համեմատ նրա ունեցած նիւթական կարողութեան։
Հիւրը իր տեղը գտնելուց յետոյ, ամենքը «թամանդայ» անելով՝ «բարի
եկար» էին ասում նրան։ Այնուհետև նա էլ մոռցւում էր ամենքից
ու ենթարկւում միւս մահականացուների վիճակին։

Ամեն հինգ րոպէն մի անգամ երկու պատանի արագ էին ցր-
ւում հիւրերին՝ «րիւմկաներով» լեցւած մի մատուցարանով։ Նրան-
ցից մէկը ծառայում էր աջ, միւսը՝ ձախ կողմի հասարակութեան։
Նրանք սկսում էին վերին գլխից ու իջնում կարգով մինչև վերջին
հիւրը։ Նրբ պատահում էր, որ միջադարձին հիւր էր գալիս, ան-
միջապէս օլի էր բերում նրա համար աջակողմեան կամ ձախակող-
մեան պաշտօնեան, նայելով թէ որի՝ բաժինն էր ընկել այդ նորեկը։

Ամեն անգամ պէտք է անպատճառ արագ խմողը մի կարճ բա-
րեմաղթութիւն անէ իւր քովը նստողներին, գէթ «կենդանութիւն»
կամ «կենացնի՛ր» ասելով, որպէս զի արժանանայ լսելու չորս կողմից՝
«անուշներ էլնի, անուշներ էլնի» խնդակցութիւնը։

Հիւրերի տաղտկութիւնը փարատելու համար, տանտէրը հրա-
ման է տալիս նւագածուներին պարապ չը մնալ և ահա՛ լսւում
են նոցա իլայուցիչ զործիւնների ու տաճկական երգերի եռանդուն

ձայները: Անդգոյշ հիւրի մէկը աշխատում է խօսք բանալ որ և է հասարակական խնդրի վրայ... Զանազան կողմերից լսում են խոհոյն հակիրճ ու ակամայ կարծիքներ, տաքնապը քիչ քիչ պաշարում է «բաղաբազէտներին», կրքերն յուզւում և յանկարծ սկսած խօսակցութիւնը, առանց շարունակելու, թելի պէս կտրւում:

Այնուհետև մէկը փորձում է խօսել բոլորովին չէզօք նիւթերի վրայ, պատմութիւններ է անում իր պանդխտութեան տպաւորութիւններից:

— Տաս-տասնըհինգ տարի առաջ, — ասում է նա, — Երզնկայ եղած ժամանակս, հացի թանկութիւն պատահեցաւ, բայց ոչ թէ ընդեղէնների պակասութենէն, այլ երկու հարուստ յոյների երեսէն...

— Ի՞նչպէս, — հարցնում են սրտատրոփ քանի մի անհանգիստ անձնաւորութիւններ:

— Այդ երկուքը — Նիկողայի և Վասիլայի կ'ասէին նոցա — քաղաքի ամենէն նշանաւոր մարդիկն էին և Վառաժարութեան հետն էլ լսւ էին: Դոքա ահագին ցորենի ամբարներ ունէին և զանազան միջոցներով արգելած էին դրսէն ցորեն բերելը...

Նւ միամիտ պատմողը ընդհատեց յանկարծ իր ասելիքը, նկատելով դիմացի քանի մի մարդոց կատաղութիւնը... Հասարակութիւնը երկու որոշ մասի բաժանւեցաւ և ամեն մէկը կարծիքներ էր փոխանակում իր մէջ՝ փսփսոցով ու դէմքի ծամածռութիւններով: Նոքա ամենքն էլ համոզւած էին, թէ պատմողը միտք ունէր խալտառակել իրանց քաղաքում նոյնանման զերեր խաղացող քանի մի անձնաւորութիւններ:

— Տղանե՛ր, արաղ բերե՛ք, — մէջ է մտնում վրդուլած տանտէրը և իր բարեմաղթութիւններով անուղղակի աշխատում է յուզեալ սրտերն հաշտեցնել: Փոխադարձ բարեմաղթութիւնները վերջ են տալիս, ըստ երևոյթին, այդ միջադէպին:

Բայց պարապութիւնը ձանձրալի է դառնում աղաներին և աննկատելի կերպով սկսւում են նորէն հին պատմութիւնները: Նշուարդ էջէնդին զովեստներ է կարդում իր՝ Պօլսոյ մէջ քսան տարի առաջ տեսած, բարեկամ Փիլիպոս եպիսկոպոսի վրայ:

— Փիլիպոս եպիսկոպոսը, ասում է էջէնդին, — գիւղական ծագում ունէր թէև, բայց շատ լուսամիտ ու յառաջդիմասէր էր...

Եւ նկարագրութեան շարունակութիւնը մնում է պատմողի բե-
րանում, երբ նրա աչքին են ընկնում մեծամասնութեան խոփուած
դէմքերը... Աղաները կարծում էին, թէ էֆէնդու գլխաւոր նպատակն
էր վիրաւորել նոցա կուսակից ինչ ինչ առաջնորդները...

Նորէն մէջ է մտնում օրհնեալ արազը ու նւագածունների մի
անոշը երգ մուսցնել է տալիս այդ ամենը:

Մինչ այդ քաղաքական ճգնաժամերը տեղի էին ունենում սե-
նեակի վերին մասում, միջին և վարի կարգի հիւրերը արդէն գտել
էին իրանց գլխի ճարը: Նրանք չէին ուզում ունենալ ընդհանուր
խօսակցութիւն, այլ կազմել էին մասնաւոր ակումբներ: Նրանցից
իւրաքանչիւրը բաղկանում էր երկու-երեք հոգուց՝ նստած մի կար-
գում, բաց երբ պէտք լինէր աւելցնել նաև չորրորդ անդամը — այդ
վերջինը նստում էր նրանց առաջ պըպըզած: Ամեն մի խումբ ուրախ
խօսում, վիճում ու տաքանում էր: Նրբեմն այնպիսի մի ներդաշնա-
կութիւն էր մտնում բոլոր այդ խմբերի մէջ, որ ամենքը միասին,
մի զարմանալի զուգադիպութեամբ, ահագին քահքահ ու աղմուկ-
ներ էին հանում միևնոյն վայրկենում:

— Թասը կուրիսա՛ւ (չորս), թասը կուրիսա՛ւ, — ճշաց մի երի-
տասարդ, երբ առաջին անգամ այդպիսի մի հանրական աղմուկ ելաւ:
Բարձր խօսողները անմիջապէս զգաստացան:

— «Թասը կուրիսա՛ւ» ի՛նչ ասել է, — հարցուցի ես զարմանօք
կողքիս նստած Պետրոս աղային:

— Այստեղ որ կանայք բաղնիս երթան, շատ անգամ ջրի թասը
կը կորսնցնեն ու ահագին աղմուկ կը հանեն... Էսպէս բազմութեան
մէջ աղմուկ հանողներին ամբըցնելու համար «Թասը կուրիսաւ» որ
ասեն՝ անմիջապէս կը խելացանան, — բացատրեց նա:

Եւ այդ գիշեր ես համոզեցայ, որ չաճախ թասի կորուստը
յիշեցնելը վատ բան չէ այդօրինակ խառնաշփոթ խնճոյքներում...

Բ.

Սենեակի օդը սաստիկ տաքացել ու թանձրացել էր և մենք ամենքս,
երկրի սովորութեան համեմատ, նստած էինք ձմեռան տաք վե-
րարկունքով: Վառարանի պէտքը շուտուց արդէն չէր զգացւում և,

Հիւրերին ազատ շարժում տալու համար, քակել, սննեակից հեռացուցել էին այդ թիթեղեայ դործիքը։ Սիգարի ծուխը, չը նայելով մէկ հատ բաց պատուհանին, թունաւորել էր մեր մթնոլորդը։ Նրեւում էր, որ անընդհատ արագ խմողներին ամենեւին զգալի չէր այդ բանը։ Գլխիս ցաւը բռնեց. ես մտածեցի ելնել գէթ նախասննեակը նւազածունների քէֆն հարցնելու։

—Աստուած կարողութիւն տայ,—բարեմաղթեցի ես նրանց։

—Այ, Աստուած քէ պախի, էֆէնդի', բարո՛վ խաղար բարո՛վ, հրամէ՛ նատի,—հրաւիրեց ինձ նրանց պետ Կոր (չոյր)։—Աւանէսը։ Նոքա գեղգեղում էին տաճկերէն «բիր տաշ աթտըմ»-ը. ես սկսեցի զննել նոցա դործինները։

Կոր-Աւանէսի ձեռքն էր ասիական հնադարեան քեամանին, Մըկոն փշում էր հովւական սրինգը, Գեօրիկը (Գրեգոր) նաղարայ էր զարնում, իսկ արծւաքիթ Կարմիր-Վարդանը դաշնակում էր իր զմայլեցուցիչ քառասնաղեայ քնարը։

—Էֆէնդի', չե՞ս խնդար մեր էսա խին թախումի (պարագաներ) վրայ,—հարցուց ինձ Կոր-Աւանէսը՝ երգը վերջացնելուց յետոյ,—կ'սեն որ Թիֆլիս, է՛ն կողմեր ուրիշ թախումով կը չալեն (նստափել)...

—Ձէ', ձեր չալկին շատ անուշ է, բայց լաւ կը լինէր որ քիշ էլ հայերէն երգեր չալէիք...

—Էֆէնդի', քե մեռնեմ... մենք չենք ուզե՞ր որ խայեվար տաղեր ասենք, ամմա խայոց տաղերաց մէջ խամ չը կայ, լաղաթ չը կայ... Գեօյ հրամանքդ տեսար մեր «թիւրքիները»... խայեվար ո՞ր տաղը կը խասնի մեր «Ձէղայիր»-ին, «Արայ Դանիզ»-ին, «Իսղամբուլ դայ»-ին...

—Մեր խայեվար տաղերը,—շարունակեց կոյրը խնդալով—վարժատան տղաների խամար են... Գեօյ մեր նազօ ծառանիդ (էք որդին) վարժատուն կ'երթայ. ես ինոր մօտէն բիթուն տաղերն էլ սովրայ, ամմա ինոնց մէջ խամ ու խոտ չը կայ, քե մեռնեմ... հապա մենք չե՞նք ուզեր, որ մեր ազգի տաղերն ասենք...

Նւ նա ուղղեց իր կոյր աչերը ճիշտ իմ երեսին, կամենալով լսել իմ մտածմունքը։ Նա ամաչեցի։—Եստեղ հայերէն լաւ երգեր չը կան, —արտասանեցի ես րոպէական տատանումից յետոյ,—բայց Թիֆլիս, Պոլիս շատ կայ...

—Կ'ասեն, հրաման քե, կ'ասեն, վրաբերաւ նա,—ամմա մենք չենք ղիտեր... Կ'ասեն թէ էն տեղեր տաղերը նոթայի կ'առնեն...

—Հիմա չալկրջութիւնը լաւ կը բանի՞ր, Աւանէս ախպէր, —հարցուցի ես—խնչպէս է, լաւ կը շահւի՞ք:

—Աղէկ է զեօյ, աղէկ է... Աստուած մեր ազգի տունը շէն պախի... ձմրան մէջ զործ շատ կ'էլնի, տաճկներաց տուն էլ կ'երթանք... Էսա Մըփօ ու Գեօրիկ ծառանիդ իմ տղաներս են, Վարդանն էլ քորս տղան է... Խոնք լաւ նալբանդ են, պարապ ժամանակ իրենց սանաթթի (արհեստ) կ'երթան... աղէկ է զեօյ...

Կոր-Աւանէսը մի ցիւնամեաց պարարտ ու բարեսիրտ մարդ էր: Նրա ձայնը, մանաւանդ երիտասարդութեան ատեն, շատ աշուշ է եղել և նա դիզած էր մի առատ հարստութիւն: Նա խօսում էր բուն Վանայ բարբառով և «հօ-ի տեղ միշտ «խ» գործածում:

—«Չէզալիր», «Չէզալիր» չալէ՛ք,—լաւցաւ հիւրանոցից: Նա մտաց նորէն իմ տեղը գտնելու:

Իմ բարեկամ հաջի Պետրոս աղան երեքզլխեան Կերբերոսի պէս պահպանում էր իմ տեղս. ես բազմեցայ այնտեղ:

Սենեակի վերին մասում մի նշանաւոր փոփոխութիւն էր մտել և ամեն մարդ իրաւունք ունէր իր օտարութեան մէջ տեսած մարդոց կենսագրութիւններն անել: Զգալի կերպով նկատում էր, որ անսպառ արաղի գոլորշիները մեղմացուցել էին աղաների կուսակցական փոփոխները: Մանաւոր խմբերի խառնաշփոթ խօսակցութիւնը, իրանց շարաքատիկ թասի կորուստով, անձանձրոյթ շարունակում էր: Վերին մասում պատմութիւններին յաջորդեցին նաև եւրոպական կեանքի քննադատութիւնները: Խօսք էր բացւել կրկնամասնութեան վրաց, Եդուարդ Էֆէնդին թափում էր իր բոլոր պերճախօսական ձիրքերը հերքելու համար այդ «հակաէտարանական ապահարդանք»: Նա օրինակներ էր բերում, թէեւ մեծ մասամբ սխալ, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի «անբարեկարգ» ընտանիքներից և իր հայեացքները հաստատում էր Նոր-Աստիարանի ազդու վկայութիւններով: Տանտէր հաջի Համբարձում աղան և ուրիշ մի երկու անձեր, մեծ պատկառանքով էին ընդունում նրա խօսքերը ու ջերմաջերմ պաշտպանում զայն նրա երդուեալ թշնամի—աղաների

դէմ: Քանի մի փոքրիկ խմբեր, ընդհատելով իրանց ուրախութիւնները, ճգնում էին մի բան խել հեռուից այդ բարձր նիւթերի մասին:

—Աղանի՛ր, սեղանը պատրաստ է, հրամայեցէ՛ք գնանք միւս սենեակը, հրաւիրեց հաջի Համբարձում աղան, — Ղևոնդ հայր սուրբ, տէր Թովմաս հայր, առաջնորդեցէ՛ք մեզ .

Եւ հիւրերի բազմութիւնը, ընկած իրանց հոգեւոր հայրերի ետեւից, մտաւ մօտակայ մի սենեակ՝ ընթրիք անելու:

Գ.

Այգտեղ պատրաստուած էին երեք հատ պղնձեայ կլոր մեծ սեղաններ, ղետնից կէս արշին բարձրութեամբ և հիւրերը, շարունակ իրարու «հրամէ» ասելով ու «վերին» տեղերը ցոյց տալով՝ շարեւցան նրանց շուրջը ծալապատիկ Այդ սեղանները՝ դրւած էին սենեակի երկայնութեամբ, իրարից մօտ մի արշին հեռու: Այգտեղ էլ հասարակութիւնը բաժանուած էր երեք որոշ զստակարգի. վերի սեղանի շուրջը՝ նստած էին հիւրանոցի վերին մասի ներկայացուցիչները, միջին սեղանի շուրջը՝ երկրորդականները և վերջապէս ցածրի սեղանի շուրջ՝ վարի մասի մարդիկը: Ղևոնդ հայր սուրբն ու տէր Թովմասը բազմած էին առաջին սեղանի ճակատը, որով միջոց ունէին դիտելու բոլոր ընթրողների դէմքերն ու շարժումները: Հաց ուտելուց առաջ, հիւրերի ախորժակը բանալու համար, առաջարկեցաւ մի մի բիւլկայ կօնեակ. . . Ես, ի հարկէ, չը համարեցի մինչև ընթրիքը խմած արաղի զաւաթները, բաց առանց չափազանցութեան կարող եմ ասել, որ նրանց թիւը, հիւրերի մեծամասնութեան համար, քսանից պակաս չէր...

Ընթրիքի միջոցին արտասանեցան քանի մի ճառեր, որոնցից շատանում եմ դնել այստեղ միայն երկուքը:

—Գաւաթները լեցուցէ՛ք, — առաջարկեց Եղուարդ Էջէնդին:

—Եղբայրնե՛ր, — ասաց նա մի հանդիսաւոր ձայնով — ամեն ժամանակ և ամեն երկրի մէջ իշխանների դասակարգը եղած է մի անհրաժեշտ տարր ժողովրդի բարեկեցութեան. . . Իշխաններն են, որ իրանց խելքով ու հեռատեսութեամբ կ'աճապարեն առաջն առնել խեղճ ու թշուառ ժողովրդի մը — ինչպէս են մեր սիրելի Վանցիք —

ամենատեսակ տագնադներին... Նոքա են, որ առողջարար սպեղանի կը դնեն մեր դժբաղդ հայրենակիցների անբուժելի վերքերին... Մեծ բարեբաղդութիւն է, ճշմարիտ, տեսնել այս պատական ու աղնիկ յարկի տակ, մեր նշանաւոր ու սիրելի իշխան-աղաների յաճախակի համախմբումը, որ չէ կարող իր բարերար հետեանքները չունենալ... Այս համախմբման և փոխադարձ սիրոյ պատճառը—կը համարձակիմ ասել—մեր ամենիս սիրելի ու մեծանուն Համբարձում աղայ Զըրնոյեանն է, որի ազգասիրութիւնը, բարեպաշտութիւնը, արդարասիրութիւնը ու ամեն մեծամեծ առաքինութիւնները—կը խնդրեմ Ամենակարող Տիրոջմէ—թո՛ղ անպակաս ու անվախճան լինին ազգերնուս մէջ՝ դարուց ի դարս... Ուրեմն, եղբա՛րք պատականք, —վրաբերաւ նա մի առանձին ոգևորութեամբ—պարպե՛նք այս զաւաթը ցատակ՝ մեր սիրելի Համբարձում աղայի և նրա համայն գերդաստանի կենացը. . .

Օդը թնդաց ծափահարութիւններով (ծափահարելը արդէն 10—12 տարի է, որ մուտք է գտել այնտեղ) և էֆէնդու առաջարկութիւնը կատարեցաւ։ Բայց շատ հեշտ էր նկատել, որ ծափահարութիւնների երեք քառորդը բոլորովին ակամայ ու արհեստական էին։ Քառորդ ժամից յետոյ, հաջի Համբարձում՝ աղան մի բաժակ գինի առնելով, ոտքի կանգնեցաւ։

—Ի՞նչ գիտէք, աղանե՛ր, որ ես խօսելու շնորհք չունիմ...

—Քա՛ւ լիցի, քա՛ւ լիցի,—լսեցան քանի մի ձայներ։

—Այդ ձեր ազնւութիւնն է, որ այդպէս կը թելադրէ ձեզ, բայց ես շատ խեղճ եմ խօսելու մէջ... Միայն թէ ես կ'ուզեմ իմ պարտքս կատարել... Փոքր ինչ առաջ մեր յարգելի եղուարդ էֆէնդին, իրեն յատուկ սրտառու, ու աղնիկ խօսքերով, ծառաներուդ (ի՛ր) կենացն առաջարկեց... Թո՛ղ ներսի նւաստիս էլ փոխադարձ բարեմաղթութիւն անել մեր սիրելի և շնորհալի էֆէնդուն... Տա՛յ Աստուած, որ նրա հանձարը, պերճախօսութիւնն ու գիտնականութիւնը աւելի և աւելի զարդանայ ի վայելուն մեր տառապեալ ժողովրդի և ի փառս Աստուծոյ... Յայտնի է ազնիւ աղաներիդ, որ յարգելի է-ֆէնդին մի փայլուն դո՛հար է մեր ուսուցիչների մէջ... Նա մեր դաւէթների աղն է... Նա շատ անգամ խօսք կը բանայ այնպիսի նիւթերի վրայ—ինչպէս առիթ ունեցանք տեսնելու. այսօր—որոնց մա-

սին, կը համարձակիմ ասել, մեզմէ շատեր բնաւ դադարաւ չունին... Ուրեմն մաղթե՛նք մեր ազնիւ էֆէնդուն շատ երկա՛ր օրեր, պարպե՛նք յոտնկայս այս դաւաթը մինչև վերջին կաթիլը...

Նորէն սենեակը թնդաց ծափահարութիւններից և ոտքի ելած բազմութիւնը քամեց ցլատակ զինու բաժակները: Բայց երբ նրանք նստան, ես տեսայ բարկութիւնից կծկւած ու դռնատ շատ մարդոց երեսներ, իսկ վարի սեղանի քանի մի երիտասարդներ արդէն մի խուլ քրքիջ էին հանել այդ «կենացի» մասին:

Հացէն վերջ, բազմութիւնը յետ քաշեցաւ ու շարեցաւ պատի տակի մինդարների վրայ: Զըրնոյեանի մէկ տղան և մէկ ուրիշ երիտասարդ երկու կոնք ջուր բերելով՝ չոքեցան կարդով ամեն մէկ հիւրի առջև ու ծառայում էին նրանց՝ ձեռքերը, բեղերն ու բերանը լանալիս: Եւրաքանչիւր հիւր, լացումը աւարտելուց յետոյ, լսում էր շորս կողմից (ամբողջական, մարտողական) խնդակցութիւնը: Այնուհետև նրանք մտնում էին նորից ընդարձակ հիւրանոցը: Այստեղ մի մի «ֆինջան» դռն սուրճ խմելով, հասակաւոր աղաներից մի քանիսը և երկու հոգևորականները հրաժեշտ տւին տան տիրոջ: Նուազածուները հրաւիրեցան հիւրանոց (հիւրասենեակ) ու զետեղեցան նրա մի անկիւնում:

Հացէն վերջ ամեն մարդ յոգնած է լինում և աւելի արամաղիր երաժշտութիւն լսելու: Հիւրերը նստեցան այդ դրութեան մէջ մօտ մէկ ժամ և երբեմն թոյլ էին տալիս իրանց միայն փոքր կատակներ անել իրարու:

— Պետրո՛ս վարժապետ, դու մայէ՞ր (մէլէ) էսա տեղն ես եղեր, — հարցուց խնդալով մի ցիտուն տարեկան ուսուցչի՝ նրա դիմացը նստող մի վաճառական:

— Հրաման քե, վարի կողմն էի նստած, — պատասխան տւաւ վարժապետը լրջութեամբ:

— Ինչպէ՞ս եղաւ, փարաներդ առի՞ր...

— Ձէ՛, չ՛առի...

— Քանի՞ ամսական կը պահանջես:

— Տասնըմէկ:

— Կ'առնես զեօյ, աջալա մի՛ աներ... Փարան ի՛նչիդ է պէտք...

—Ի՞նչպէս թէ, ի՞նչիդ է պէտք... ընտանիք ունիմ, տղաներ ունիմ,—վրաբերաւ Պետրոս վարժապետը յուզւած:

—Կը շահւիս գեօյ,—շարունակեց վաճառականը իր պաղ հեգնութեամբ.—աշակերտներից փշուր-մշուր կը տանես, տղաներիդ կ'ուտացնես...

—Մօ ախպէ՛ր, ի՞նչ փշուր-մշուր... Հիմաչ առաջւան ժամանակն է, որ փշուր տանեմ... Ես ամեն օր Ֆրնէն հաց կ'առնեմ...

—Աղորթ ասա՛, վարժապե՛տ, հիչ օր կը պատահի՞ որ անօթի մնաս ու ծով պահես,—շարունակեց նորէն գրգռելնրան վաճառականը:

—Մոմ՝ չի պատահեր, բացցցամաք հաց ուտել շատ կը պատահի...

—Հերի՛ք է գեօյ... վարժապետին ի՞նչ կը վայելի կերակուր ուտել...

—Ի՛նչու, ախպէ՛ր, վարժապետը երկաթ է որ... զուաց նա այնպիսի մի յուզմունքով, որ ամբողջ հասարակութիւնը փութկաց խնդալուց:

—Ի հարկէ երկաթ է,—պատասխանեց ամենայն պաղութեամբ վաճառականը.—վարժապետը որ երկաթ չը լինի՝ կարո՞ղ է 300 տըղալի գլուխը բան մտցնել...

—Իրաւո՛ւնք ունիս,—յոգւոց հանեց վարժապետը և ճիշտ իր ոտիս աչքերին նայելով՝ կրկնեց արուսուալից. «Իրաւո՛ւնք ունիս... Նորից ծիծաղեցին ամենքն ու անցան ուրիշ կատակներով...

Վերջապէս հասաւ կէս գիշերը և հիւրերը ոտքի ելան մեկնելու: Ձեռքս մոցուցի պատահմամբ վերարկուիս գրպանը և ապշելով տեսայ, որ մոռցած էի վերցնել մեր մեծ դրան բանալին:

—Մի դժբաղդութիւն է պատահել ինձ,—ասացի ես կամաց հաջի Համբարձում աղային.—բանալին թողել եմ սենեակումս, մեր տնեցիք մոռափում են հիմաչ խոր քնի մէջ...

—Երանի քեզ ամեն ժամանակ այդ դժբաղդութիւնը պատահի,—ասաց նա մի սիրալիր ժպիտով ու ձեռքս բռնելով, նստեցուց տան ռսադրիս վրայ: Դու կա՛ց այտոեղ,—աւելցուց նա ու իջաւ հիւրերի հետ մինչև փողոցի դուռը:

Յետոյ նա անկողին ձգել տւեց ինձ համար այն փոքր սենեակում, ուր նա ընդունււմ էր սովորաբար իր մասնաւոր հիւրերին և ուր մնում էր ինքը առաւօտներ ու երեկոներ՝ նախ քան ննջարան

երթալը: Այդ սենեակը ձմեռային էր, զի մեծ հիւրանոցում չաճախ նստելու համար պէտք էր լինէր առատ փայտ, որ մի քիչ հաճելի չէր մեր պարոնին:

— Բարի՛ գիշեր, — ասաց նա ինձ, հրաժեշտ տալով — կը խնդրեմ հանդիստ քնանաս, առաւօտ շուտ շնչես: Ես կը պատուիրեմ, որ առաւօտ վառարանը վառեն ու սամովարը ձգեն. ես էլ քաղաք շուտ երթալու չեմ, չայ կը խմենք ու բօլ կը խօսենք:

Ենորհակալութիւն յայտնեցի նրան ու պառկեցայ:

Դ.

Առաւօտեան կողմ, ես կարծես թէ երազիս մէջ մի ինչ որ թրխկոց լսեցի: Աչքերս ակամայ բացւեցան ու լսեցի Համբարձում աղայի ձայնը, որ կշտամբում էր իր փոքրիկ աղջկան — Եփեմի՛նն անցնելու, ասում էր նա, — դու շտեննէս, որ էտեղ մարդ կայ քնած. ի՛նչ իշու պէս փեսերը կը թալես գետինն:

Հասկացայ, որ փոքրիկ Մաքրուհին փայտ էր բերել վառարանի համար և նզովելով բերողին էլ, հրամայողին էլ, պինդ կերպով աչքերս զոցեցի ու միտքս դրի որ էլ ոչ մէկ թրխկոցի համար քունս չը խանգարեմ: Իսկ իմ արթննալս արդէն ոչ ոք չ'իմացաւ, զի ես պառկած էի սենեակի մի անկիւնում, երեսս պատի կողմն արած: Հաջի Համբարձումի ձայնից կարելի էր զուշակել, որ նա նստած էր ճիշտ իմ հակառակ կողմի պատի տակ՝ վառարանի մօտ:

— Խեղճ աղջիկը չգիտէ թէ ի՞նչ թշնամութիւն կ'անի մեզ՝ առիթ տալով մեր հիւրին զարթնելու, — լսեցի ես անմիջապէս մի նոր անձի թիւրքերէն խօսքերը և առանց տարակուսելու, հասկացայ որ այդ նոր անձն էլ մեր ծանօթ Եղուարդ էջէնդին է:

Մէկ հատ աչքերս խոշոր կերպով բացի, որ փոքր ի՞շատէ գուշակեմ թէ առաւօտեան ինչ ժամանակն է և ես համոզւեցայ որ նոր էր լուսացել: Այդ բանի ապացոյց էր թէ՛ սենեակի աղօտ լոյսը և թէ՛ իմ քնազուրկ աչերը: — Այտեղ մի նշանաւոր բան կայ, — մըտածեցի ես ու վճռեցի, ինչ որ լինի, յաղթել իմ քնին:

— Ձէ՛, Եղուարդ, արտասանեց զայրոյթով ու կամաց ձայնով հաջի Համբարձում աղան, — ես կը նկատեմ որ դու ամեր գործիս հա-

մար հետզհետէ անպէտք ու փնասակար պիտի դառնաս... Բայց լաւ մտածի՛ր. լսո՛ւ փիւշմանլըք աքչէ էթմադ... 1)

—Ախր Համբարձում աղայ, — սլատասխանեց Եղուարդ Էֆէնդին լացի ձայնով, — դու որ այդպէս կ'ասես՝ էլ ես ուրիշին ի՞նչ ասեմ... էլ ասկէ աւելին աշխատելը չեմ գիտեր թէ ի՞նչ պէտք է լինի... Ձեր գործիս համար ես կը մոռանամ զաւակներս, անձս, հոգիս, խիղճս...

—Կ'աղաչեմ՝ «խղճովդ» մի՛ վախցնէր ինձ... Զբոնոցեանը այնքան յիմար չէ, որ խիղճ ունեցող մարդուն իրեն գործակալ անի... Ես հազար անգամ քեզ ասել եմ, որ մարդու հետ խօսելու ժամանակ, մի՛ մոռնար թէ ո՞ւմ հետ գործ ունիս... Ի՛նչ, Զբոնոցեանը քո անխելք վարժապետներէ՛ն է, որ էդպէս դարտակ բռնելով խաբես... Քիղճս կը ծախե՛մ, — արտասանեց նա մի կծու հեգնութեամբ, ձիշտ Էֆէնդու լացի ձայնով:

—Հաւատա՛, հաւատա՛, Համբարձո՛ւմ աղայ, — ասաց վերջինը մտերմաբար — շարժուս մէջ մի քառասուն մարդու հետ խօսել եմ Թաղականաց ընտրութեան մասին, բայց ոչ ոք կարեւորութիւն չի տար ինձ... դու գիտես, որ թշնամիներս ծովի աւաղից շատ են...

—Ինչո՞ւ, ա՛ մարդ, ինչո՞ւ. որտեղէ՛ն են այդ թշնամիները, — հարցուց նա բարկացած:

—Ինչպէ՞ս թէ որտեղէ՛ն, դու չե՛ս գիտէր ո՞րտեղէն... Էն որ Պօղոսեան 2) եմ՝ արդէն մինչև մահս արիւնս պիտի ծծեն, իսկ մնացածներն էլ արդէն քո պատճառով կը հալածեն զիս...

—Ինչպէ՞ս թէ իմ պատճառով, — գոռաց Համբարձում աղան մի ահռելի ձայնով:

—Կամաց խօսի՛ր, Համբարձում աղայ, կամաց խօսի՛ր... — արտասանեց Էֆէնդին լացի ձայնով, — հապա դու չե՛ս գիտեր, որ ամեն տեղ ինձ երեսիս կը տան, թէ Զբոնոցեանի գործիքն ես...

—Սո՛ւտ կ'ասես, — գոռաց նորից վաճառականը՝ ամբողջ մարմնով բորբոքւած: Դու շա՛տ յիմար ես, գիտե՛ս, Եղուարդ, — շարու-

1) «Աւերը գղջալը մի կուէկ չարժէ»:

2) Վաճում քառասուն տարուց ի վեր գոյութիւն ունին Պօղոսեան և Ապօղոսեան անհաշտ կուսակցութիւնները, որոնցից առաջինները քստադիմական, վերջինները առաջադիմական են համարուում:

նակեց նա մի րուպէից յետոյ—քեզ կ'ասեն թէ իմացիր ո՞ւմ հետ գործ ունիս... Զբոնոյեանը մօրուքիդ ամեն մի մազը ուսումնասիրած է, գիտե՞ս թէ չէ։ Բայց ո՞րին կ'ասեմ—ասողին լսող պիտի... Ախր ես չը կրցայ քո զուլա բան մտուցել է'... «Աննայանա՛ սիւրբի սինէք սազ, աննամայանա՛ դաւուլ զուրնա ազ»... ¹⁾

—Ինչո՞ւ, Համբարձո՛ւմ աղայ, ես քո ո՞ր մէկ խօսքդ չը կատարեցի,—ասաց Եղուարդը հարստահարեալի մը փաղաքշահան ձայնով։

—Այլա՛հ, Այլա՛հ... Մօ մա՛րդ, դու խեղժ ես, ի՞նչ ես... քեզ ո՞վ կ'ասի որ իմ մէկ խօսքը կատարելու համար ամեն յիմարութիւն ձեռքդ առնես... Ես քեզ կ'ասեմ, որ քաղաքագէտ լինիս, համբերող լինիս... Ես քեզ կ'ասեմ, որ այս ինչ մարդու դէմ փոս փորես, բայց դու կ'ուզես, որ անպատճառ այդ փոսը մէկ աւուր մէջ փորես ու ինքդ ամենայն յիմարութեամբ մէջն ընկնես... Ախր փոսն այդպէս չեն փորեր, է՛. «Կույու կազարսան՝ բօյունջա կազ, գիրա էլ իչին կազսան՝ քէնդին դիւշէրսան»... ²⁾

—Այդ ճիշտ է, որ ես քիչ անհամբեր եմ...

—Բայց այդպիսով իմ տունս կը քանդես է', Աստուած. քո տունն աւեր չ'անի,—բարկացաւ նորէն Համբարձում աղան.—աշխարհիս մէջ ամեն բան համբերութեամբ ու քաղաքագիտութեամբ ձեռք կը բերւի. մարդ կայ, որ թագէով աղւէս չի կարող բռնել, բայց մարդ էլ կայ՝ որ սալով կը բռնի, բայց դրա համար պէտք է աղւէսին կամաց կամաց ու օրերով յոգնեցնել... «Սարը իլէ կօրուք հալվա օլուր, թութ եսփրադը՝ ատլատ» ³⁾ — ի դուր չէ ասում թիւրքը...

—Ճիշտ է, Համբարձո՛ւմ աղայ, ճիշտ է,—հաստատեց Եղուարդ էֆէնդին.—«Ջէֆանըն սօնու՝ սէֆա դըր»... ⁴⁾

—Մօ մա՛րդ, որ էդ բաները գիտես՝ էլ ինչո՞ւ այդչափ անխել-

¹⁾ «Հասկացողի համար ճանճի բզկոցն էլ հրաժշտութիւն է, անհասկացողի համար՝ թմբուկն ու զուրնան էլ քիչ է»։

²⁾ «Փոս ես փորում՝ հասակին չափ փորիր, թէ չէ եթէ միա՛ն ձեռքի համար փորես՝ ինքդ մէջը կ'ընկնես»։

³⁾ «Համբերութեամբ աղոխը կարելի է հալվա դարձնել, թթի տերեւ՝ ատլատ»։

⁴⁾ «Նեղութեան հետեանքը ուրախութիւն է լինում»։

քութիւններ կ'անես, ինչո՞ւ ամեն մարդու կը վստահանաս կարծիքներդ յայտնելու... Տաս տարեկան տղան չի անիլ այն, ինչ որ դու կ'անես... Բաւական է որ աղաքաքի (առաջնի) մէկը քեզ ասէ թէ այս ինչ մարդը վատ է. դու անմիջապէս թափ կը տաս քո ամբողջ գիտցածը այդ մարդու վրայ... Ել չես մտածեր, թէ կարելի է եկել են քեզ փորձելու, լրտեսելու... Եւ միւս օրն իսկ կ'իմանանք թէ եղուարդ էֆէնդին կայֆէի (որժապան) մէջ այս ինչ մարդու վրայ այսպէս ու այնպէս է խօսել... Ամէնը ի՞ր, եղբայ՛ր, ամէնը ի՞ր, տղայ չես որ քեզ ամեն օր խրատ տամ...

Եղուարդը լուռ մնաց այդ մասին:

— Բայց այդ բաւական չէ, — շարունակեց Համբարձում աղան, — յաճախ դու իմ անունս էլ կը լիչես, իմ կարծիքներս էլ կը յայտնես այդ լրտեսներին...

— Մո՛ւտ կ'ասեն, Համբարձո՛ւմ աղայ, — վրաբերաւ էֆէնդին լուղլած:

— Նալա՛թ քե չար սպտնայ... Մօ մա՛րդ, նորէ՛ն դու այդ լեզուով կը խօսիս... Մօ՛, քե՛զ չեմ ասեր որ ինձ խաբել չես կարող... Մօ, դու Աւետիս վարժապետին ի՞նչ էիր ասեր...

— Ի՞նչ էի ասեր:

— Դո՞ւ չէիր ասել թէ «Համբարձում աղան կ'ուզի Յովհաննէս վարժապետին վարժարանէն հանել տալ»...

— Հա՛, ճիշտ է, այդ ասեր եմ...

— Ասե՛ր ես, հա՛... Բայց մենակ է՞դ... Դու Յովհաննէս վարժապետին էլ չէ՛իր ասեր թէ «Համբարձում աղան կ'ուզի Աւետիս վարժապետէ հին ամսականները յետաձգել տալ, իրեւ թէ նրա՝ Պօղոսեաններին մտերմութիւն ցոյց տալու համար»...

— Զէ՛, այդ չեմ ասեր...

— Ասե՛ր ես...

— Զե՛մ ասեր, Համբարձո՛ւմ աղայ...

— Որ չես ասեր, ես այս ըոպէիս մշակն (ծառայ) ուղարկեմ Յովհաննէս վարժապետի յետեւէն, թո՛ղ դայ երեսիդ խօսի...

— Համբերի՛ր, քիչ մտածեմ, կարելի է որ մոռցեր եմ... Հա՛, իմացայ, — վրաբերաւ նա ուրախացած, — ես նրան ճիշտ այդպէս չեմ ասեր...

— Հապա ի՞նչ ես ասեր:

— Ես նրան ասեր եմ թէ՛ «Համբերի՛ր, տեսնե՛նք Համբարձում աղան պիտի մարտեցնե՛ք Աւետիս վարժապետի արածները...»

— Յիմա՛ր դու, յիմա՛ր.... Եւ ի՞նչ. դու առանձին առանձին այդ երկուքին իրարու դէմ կը գրգռես ու քեզ հետ կը միացուցես: Ա՛յերջը գաղտնիքը կը բացուի ու երկուքն էլ միանալով քո դէմ՝ Թաղականութեան բողոքներ կը տան... Ո՞վ է այստեղ մեղաւոր. ե՞ս, թէ դո՞ւ. «էթմա, բուլմա»¹⁾... Դու չե՞ս գիտեր որ «հէր քէս իղէր քէնդինէ, զի՛նէ քէնդի քէնդինէ»²⁾... Ա՛յ, ես այս բաների վերջը լաւ չեմ տեսներ, գիտե՞ս, պարո՞ն. բայց ինքդ մոռճի՛ր, մեղք եմ դաւաններդ: Ես քեզ մի՛շտ, — ասաց նա կատաղութեամբ այդ միշտու բառը շեշտելով, — չեմ թողներ որ մարտես էդ բաները... Ինձ Զըրնոյեան կ'ասեն...

Էֆէնդին նորէն լուեց: Համբարձում աղան ոտքի ելնելով, մօտեցաւ կամաց իմ անկողնին ու նայեց կէս երեսիս: Ես, ի հարկէ, ցոյց տուի իմ «խաղաղ քունը»:

— Դա ուշ կ'արթննայ, իր սովորութիւնն այնպէս է, — ասաց նրան կամաց Էֆէնդին, թերեւս նրա սիրտը քաղցրացնելու համար: Համբարձում աղան անցաւ դարձեալ դիմացի կողմը և, բանալով դրացի սենեակի դուռը՝ «Մաքրուհի՛, սամովարը բե՛ր», հրամայեց: Տաս տարեկան Մաքրուհին բերեց ջրով լիքը փոքր սամովարն ու գնաց: Հաջի Համբարձում աղան լեցուց նրա մէջ վառարանի կրակն ու նստաւ նորէն իր տեղը:

Դարձեալ տիրեց լռութիւնը:

— Գիտե՞ս, ասպէր, սկսեց քիչ յետոյ Զըրնոյեանը, — ես հիմա ժամանակ չ'ունիմ այդ բաներով զբաղւելու, այդ թողնե՛նք ուրիշ ժամանակի... Բայց քեզ այստեղ կանչելու նպատակս էր, որ տեսնես անպատճառ այսօր կամ վաղ այն մի քանի մարդոց, որոնց մասին խօսել եմ քեզ: Նոցա կը յայտնես իմ կողմից, որ այս կիրակի Թաղականաց ընտրութեան մէջ Պօղոսեանները պիտի շահին անպատճառ: Հետեւապէս թո՛ղ նրանք իրենց պատրաստած մարդիկը բերեն եկեղե-

¹⁾ «Մի՛ անիր, մի՛ գտնիր (պատիժը)»:

²⁾ «Ամեն մարդ ինքն է անում իրան (վնաս), էլի՛ ինքն իրան»:

ցու գաւիթ և քուէարկութիւնը կատարելուն պէս՝ յարձակուին քուէտուփի վրայ ու ջարդուփշուր անեն... Այսնոցա կ'ասես իմ կողմից, կը հասկանաս...

—Հրա՛մեր էք, հրա՛մեր էք...

—Բայց քո կողմից,—շարունակեց նա,—դու կ'աւելացնես, թէ այդ ընտրւողները բոլորովին անպէտք մարդիկ են, կաշառակեր են, ժողովրդի համար մոաճող չեն և այլն... Ինչ որ դու յարմար կը դատես: Նոցանից դու երկիւղ մի՛ ունենար, նոքա «մեր» մարդիկն են, վատահիլի են, բայց թէ ինչու ես այս բանը քո միջոցով կ'անեմ և ոչ թէ ինքս անձամբ՝—այդ արդէն քեզ հազար անգամ բացատրել եմ...

Ես շատ էի ցաւում, որ չէի իմանում այն բաները, ինչ որ Համբարձում աղան նրան «հազար» անգամ ասել ու բացատրել էր, բայց նրա յետագայ խօսակցութիւնը բաւականին լոյս ձգեց այդ հանելուկների վրայ:

—Լաւ հասկացի՛ր ու գլխիդ մէջ մտցո՛ւր,—ասաց նա փոքր ինչ յետոյ եղուարդին,—Լաւ հասկացի՛ր թէ ի՞նչ է իմ ծրագիրը:—Ձրընոյննց տան ոյժը պիտի մեծնայ ու ծաւալի բոլոր Վասպուրականի մէջ: Մեր անունը պիտի բարձրանայ, քանի ես կենդանի եմ, իսկ իմ մահից յետոյ կը յուսամ թէ տղաներս—շնորհիւ իմ իրենց տաճ դաստիարակութեան—պիտի չը շեղին իմ բռնած ճանապարհից... Դու գիտես որ մեր երկրի մէջ առանց փարայի անուն հանել, հըռչակիլ՝ անհիմն ու անկարելի բան է. ուստի իմ առաջին ու ամենամեծ նպատակս է հարստանա՛լ: Կը հասկանա՞ս՝ հա—րստ—տա—նա՛լ... Այդ է ամենամեծ ոյժը մեր աշխարհի մարդոց: Հարստութեան առաջ անգոր են քո բոլոր քաղաքակրթութիւնը, գիտութիւնը, պերճախօսութիւնն ու միւս բոլոր դարտակ ու անօթի խօսքերը... «Ձրթ չըթ էտան նալչա դըր, իշ բիթիրէն աքչէ դըր»¹⁾ այս լա՛ւ հասկացիր: Այս նպատակիս հասնելու համար ինձ օգնող հարկաւոր չէ. թէ՛ իմ առւտրական ձեռնարկութիւններս, թէ՛ գիւղական գործերս և թէ կառավարութեան կապալներս ըստ ամենայնի գոհացուցիչ են և չի անցնի քանի մի տարի՝ ես կը լինիմ տէր հազարաւոր ոսկիների...

¹⁾ «Ձրիկ չըիկ անողը պալտն է, գործ վերջացնողը՝ դրամը»:

—Աստուած յաջողութիւն տա՛յ—վրաբերաւ այդ ոսկիներով յափշտակած եղուարդ վարժապետը:

—Աստուած ոչ ոքին յաջողութիւն չի տար,—ընդհատեց նրան կծու կերպով Համբարձում աղան—դու միայն լա՛ւ լսիր թէ ինչ կ'ասեմ... —Այն ժամանակ ես կը լինիմ առաջին մարդը Վանայ մէջ ու կ'իշխեմ ամբողջ աշխարհի վրայ...

—Սամովարը եռաց, սամովարը եռաց,—ընդհատեց նրան իր խօսակիցը:

Զբոնդեանը ընդհատեց իր խօսքը, չաչ լեցուց չայամանի մէջ ու սամովարի ջուրն էլ աւելցնելով, յետ քաշեցաւ իր տեղ:

—Բայց արդեօք այս մեր հիւրը արթննալու միտք չունի՞,—հարցուց նա եղուարդին:

—Աւելի՛ լաւ,—ստոասխանեց ուսուցիչը—դու վերջացու՛ր խօսելիքդ:

«Համբերի՛ր»—ասաց Համբարձում աղան ու պինդ հազաց երկու անգամ: Ես, ի հարկէ, տեղիցս չը շարժեցայ: Նա առեց ունեւիքը ու պինդ զարկաւ գետնին, որպէս զի իմ քնած լինելը ատուգէ: Ես միայն խնդացի մոքումս այդ «քաղաքագէտի» միամտութեան վրայ ու շարունակեցի «անվրդով քունս»:

—Երկրորդ մեծ նպատակս, որին կը ձգտեմ,—դարձաւ նա դէպի էֆէնդին—այդ՝ իմ թշնամիների դուռը ջարդելն է... Ես այդ մասին միշտ յաջողութեան մէջ եմ եղել, բայց ոչ քեզ պէս անշնորհք ու անտաշ կերպով... Կուգե՞ս թշնամուդ հարածել՝—այնպէս ուղղի՛ր սլաքդ, որ նա չ'իմանայ թէ ո՞ր տեղից կուգայ նա... Մայրացի՞դ զգուշութիւն... Թշնամիս քսան աչքով կը դիտէ ինձ. «առւ ուշուր, տիւշման ուշումագ»¹⁾ —կը հասկանա՞ս, վարժապետ: Ա՛խ... արտասանեց նա աստմները կռճոտցնելով—ե՛ս պիտի չը թողնեմ, որ նրանք ուրախ օր անցունեն... Քո՞ղ շարունակեն իրենց ափքլարը...²⁾ նրանք ինձ յաղթել չեն կարող... Ես նրանց արիւնը պէտք է խմեմ,

¹⁾ «Զուրը կը քնի, թշնամին չի քնի»:

²⁾ «Աֆքլար» տրաբերէն բառը խոկապէս «մոքել» է նշանակում, բայց տաճկաոտանցիք դործ են դնում զայն «լրէժիսդութիւն» բառի տեղ:

Եղուա՛րդ, ա-րիւ-նը՛... Դինսիզին հակկընտան իմանսըզ գեալիւր¹⁾—
նրանք դեռ ինձ չեն ճանաչեր...

Այդ վերջին խօսքերը արտասանելիս՝ նա փոխեց բոլորովին իր
ձայնը ու աւելի մըրմոռում էր արջի պէս, քան խօսում:

Բայց ես այլ ևս անկարող էի մի կողքի վրայ պառկած մնալ-
ես փորձեցի, քնած երեսս նոցա ցոյց տալով, շուռ գալ միւս կողքի
վրայ ու վերմակը գլխիս քաշել: Այդ պատահեցաւ Համբարձում ա-
ղայի ծիշո վերջին խօսքերի վրայ:

—Սոս... —արտասանեց Եղուարդը, երևի իր խօսակցին իմ
շուռ գալու մասին ակնարկելով:

Ձըրնոցեանը լռեց ու ոտքի ելնելով մէկ երկու անգամ պինդ
պինդ անցաւ սենեակի մէջ ու հազաց: Յետոյ մօտեցաւ ինձ:

—Պ. Փիրումեանց,—ձայնեց նա:

—Պ. Փիրումեանց,—կրկնեց նա աւելի բարձր.—չայն պատրաստ
է, կուզէ՞ք ելնել:

«Պ. Փիրումեանցը իր խելքն հացի հետ չի կերել,—ասացի ես
մտքիս մէջ,—որ քեզ հիմայ պատասխան տայ:»

—Թորայ թէ Փիրումեանցը այսօր արթննալու միտք ունենայ,—
դարձաւ նա Եղուարդին—մեռելի՞ քուն է այս, ի՞նչ է...

—Բեղ ասի, որ նրա սովորութիւնն այդպէս է,—պաշտպանում
էր ինձ խեղճ էֆէնդին,—նա գիշերը ուշ կը պառկի, առաւօտ ուշ
կ'ելնէ. շատ անգամ մինչև կէսօր կը քնանայ...

—Մօ՛, ջանա՛մ նրա գլուխ, պատասխանեց Համբարձում աղան—
չայն ամսոսս կը գայ... Արի՛ մի մի գաւաթ խմե՛նք, յետոյ արթնաց-
նենք: Ես էլ քաղաք պիտի երթամ, կ'ուշանամ:

Եւ նա նստաւ նորէն՝ չայ շինեց:

Ե.

—Շարունակի՛ր, հաջի՛ աղայ,—խնդրեց էֆէնդին, չայն կու-
տալով:

—Դու գիտես, որ իմ գլխաւոր թշնամիներն են նախ՝ էն ա-

¹⁾ «Անհաւատին անկրօնը կարող է չաղթել (վնասել):»

տաբարդ Պօղոսեանները, երկրորդ՝ քանի մի մշտնադարձ կոչւած Ապօղոսեանները: Բայց նոքա կը սխալին. Զրնոյեանը նրանց ակռէքի խարջը չէ... Նա չեմ թողներ, որ նրանք առաջ երթան... Կեցցէ՛ Սահմանադրութիւնը. դու գիտես որ թշնամիներէն վրէժ առնելու համար էդ անտէր Սահմանադրութենէն լաւ բան չկայ... Խնչ կը կարծես. իմ գործերս թողած՝ ես Քաղաքական ժողովի կամ ուրիշ ազգային գործերի մէջ ձրի պաշտօններ կը վարեմ... Խե՛նթ եմ ես, ի՛նչ է... Բայց այդտեղ ես ունիմ իմ ահագին հաշիւները. ես չեմ թողներ որ թշնամիներս պաշտօններ ունենան, ժողովրդի վրայ ազդել կարողանան և ես կը յաջողեցնեմ միմիայն իմ մարդոց ընտրութիւնը: Եւ այդ «իմ» մարդիկը պիտի շատնան օրէցօր՝ հարստութեանս համեմատ...

—Այդ մասին բնաւ տարակոյս չունինք,—վրաբերաւ ուրախութեամբ ուսուցիչը:

—Ի հարկէ,—պատասխանեց մի դառն հեզութեամբ Զրնոյեանը—ի հարկէ, երբ քեզ պէս քաղաքագէտ օգնականներ ունենամ...

Նյութարդ էֆէնդու «անքաղաքագիտութիւնը» նորէն բորբոքեց հաջի Համբարձումին: Այդ առիթով նա հարկ համարեց պարզել իր հայեացքը իր գործիք—օգնականների վրայ: Նա ասում էր թէ ազգային ժողովներում «իր» մարդոց ընտրութիւնը յաջողցնելու համար պէտք էր նրան պրօպագանդայ անել իր թշնամիների դէմ՝ ժողովրդի, աւաթիկ դասի մէջ: Այդ բանը նա չէր կարող անձամբ անել, զի այդպիսով իր դիրքը նուաստացուցած կը լինէր նոցա աչքում: Ուստի պէտք էին նրան ժողովրդին մօտիկ ու հասարակ մարդիկ: Այդ գործի համար նա ամենէն կարեւոր ոյժ խոստովանում էր քահանաների ու վարժապետների մէջ, բայց այնպիսի քահանաների ու վարժապետների, որք քաղաքագէտ են, խօսելու ընդունակ են, ժողովրդի աչքին թող փշել գիտեն և այլն:

Նա ասում էր, թէ երբէք չի կարող պահանջել, որ իւր այդ «գործիքները» լինեն ազնիւ ի ներքուստ—«ես համոզւած եմ,—սխալում էր նա—թէ ազնիւ մարդը չէ կարող ինձ ծառայել, բայց թո՛ղ նոքա ցոյց չը տան իրենց ներքինը, որպէս զի ժողովուրդը վստահի նոցա»: Նա պահանջում էր նրանցից ծայրայեղ զգուշութիւն ու տոկունութիւն իրենց ձեռնարկութիւնների մէջ: Աջուլ,—

ձրկնում էր նա շարունակ, — հիշ բիր իշէ րէջուլ օլամագո: 1) Նա թւում էր իր յատուկ գործիք—վարժապետները և երգւում, որ նրանք յաւիտեան պիտի հաց ուտեն ու պաշտօնի վրայ մնան իր շնորհիւ, որչափ էլ անընդունակ չը լինին իրենց արհեստում, կրթական գործում: Նա պահանջում էր իր բոլոր գործիքներից մի վարպետական և ոչ թէ Եղուարդ էֆէնդուն պէս «անշնորհք» կեղծաւորութիւն. «Թաթլը տիլ, գիւլէր եիւզ, —ասում էր նա—դիւլմէնին կօլունու բիւքէր»: 2)

Այնուհետև նորէն ու նորէն կծու յարձակումներ էր անում Եղուարդ վարժապետի արարմունքների վրայ ու սպառնում մնասել նրա ապագային, եթէ չ'ուղղէր իր բռնած ընթացքը: Նա մեղադրում էր նրան մանաւանդ իր (վաճառականի) պաշտպանութեան վատահանալու համար՝ չափազանց երես առնելու մէջ: — Ե՛րու գիտես, որ ես գրեթէ մ'իսկ պաշտպանդ եմ, —ասում էր նա, — և եթէ ես չը լինիմ՝ դու ոչ թէ վարժապետութիւն, այլ ոչ մի գործ էլ չես կարող անել այստեղ:

— Ես'տ ճշմարիտ է, — պատասխանում էր կորակնեալ էֆէնդին:

— Որ այդ գիտես, էլ ի՞նչու չես մեղքանար գէթ քո զաւակներիդ. չէ՞ ամեն բան սահման ունի. մի անգամ էլ կը պատահի, որ իմ պաշտպանութիւնը չ'անցնի և դու տակը պիտի մնաս... 24՞ ևկուժն ամեն օր ջուր չի բերի...

Նա յիշեցնում էր նրան քաղաքի բոլոր ուսուցիչների դժգոհութիւնը դէպի նա: Թւում էր այն բազմաթիւ բողոքները, որ տեղում էին նրա դէմ ի թաղական խորհրդարան թէ՛ ժողովրդի և թէ՛ նրա պաշտօնակից վարժապետների կողմից: Նա յիշում էր ինչ ինչ աղաների անունները ու երգւում՝ որ նոցա համար իբրև կաշառք Թաղականութիւն էր յաջողուցել միմիայն այն պայմանով, որ Եղուարդ էֆէնդուն պաշտօնանկ չ'անեն, որչափ էլ նրա դասատուութիւնը անպէտք ու վարքն անկարգ չը լինի: Եւ խեղճ Եղուարդը հաստատում էր Համբարձում աղայի բոլոր խօսքերը...

— Բայց դու մի՛ կարծիր, —ասում էր նրան Զրնոյեանը— թէ ես

1) «Ետապողը ոչ մի բանի մէջ կատարեալ չի լինի»:

2) «Քաղցր լեզուն ու ժպտող երեսը թշնամու թնն են կոտրում»:

կը պաշտպանեմ քեզ իբրեւ մի մարդու, որ կարող է ժողովրդին օգտաւէտ լինել... իսկ քիցդ հա՛ն այդ ցնորքը: Կը տեսնե՞ս այս կատուն: Ես զայն կը սիրեմ ու կը կերակրեմ լոկ այն բանի համար, որ նա կ'ոչնչացնէ իմ տան մէնէրը, իսկ երբ նա անընդունակ դառնայ այդ գործի մէջ,—ես զայն կ'առնեմ ու կը նետեմ փողոց... Այս լա՛ւ հասկացիր... Այդ մէկէ երկրորդ՝ մէներս ոչնչացնելով այս կատուն ինքզինքը մեր տան բարեկամ կը ցուցնէ, բայց ի հարկէ ես լաւ կը հասկանամ, որ նրա այդ բարեկամութիւնը իր փորի համար է և ոչ թէ տանս համար: Դու էլ չը կարծես թէ ես քեզ ժողովրդի օգտի համար կը պաշտպանեմ: Ես քեզ կը պաշտպանեմ իմ անձնական նպատակների ու աֆֆէիարի համար... Այս էլ լաւ հասկացիր...

Այնուհետեւ նա խորհուրդ էր տալիս նրան զարգանալ, առաջ տանել իր պերճախօտութիւնը, կարդալ գրքեր ու լրագիրներ, բայց ոչ թէ իսկապէս զարգանալու կամ ժողովրդին օգուտ տալու համար, այլ իր թշնամիների աչքին թող փշելու, իր գիտութեամբ նրանց զարմացնելու ու չը թողնելու որ նրանք միշտ «հաչեն» իր վրայ:—Յիմար ժողովուրդ է,—ասում էր նա—ցուցամոլութիւն պէտք է, բայց դու ծոյլ ես, քիչ կը կարդաս... Այս «Արեւելքները» ես աւելի քեզ համար կը ստանամ, դու գիտես որ ես լրագրից շատ չեմ ախորժեր. բաւական է ինձ միայն «Ազգային լուրերը» կարդալ, բայց կը տեսնեմ, որ դու էլ ինձ պէս կ'անես...»:

Զալի երկրորդ զաւաթը լեցնելուց յետոյ՝ նա շարունակեց.

—Բայց այս բաները ես քեզ իմ սենեակիս մէջ կ'ասեմ... դու գիտես, թէ ի՞նչ պատիւներ կը տամ քեզ ուրիշների առաջ... Գիտես, թէ ինչքան կը գովեմ քեզ ամեն տեղ... Սմենքն այնպէս համոզւած են, թէ ես կը պաշտեմ քեզ... Բայց լաւ իմացի՛ր, Զորնոյեանը այդքան յիմար չէ և նրա պաշտպանութիւնն էլ յաւիտենական չէ: «Սօն փիւշմանլըք աքչէ էթմազ» —մի՛ մոռանար այս...

—Հաջի՛ աղաջ,—պատասխանեց կատարեալ լացի ձայնով Եղուարդէ Էֆէնդին—Հաջի՛ աղաջ, ես կոյր չեմ որ այդ բաները չը տեսնեմ... Ես չեմ տեսներ, որ կեանքս, զաւակներիս ողջութիւնը քեզմէ միայն կախուած է... Ես ապերախտ չեմ և բոլոր հոգովս կ'աշխատեմ մեր երկուքիս «ընդհանուր» նպատակների համար: Զի գիտեմ, որ քո զօրութեան մէջ է ամփոփւած և՛ իմ երջանկութիւնը, կեանքը և

ամեն ինչ... Ո՞վ կուզէ, որ իր աչքը կոյր լինի... բայց ի՞նչ անեմ. ես էլ մարդ եմ, կարող եմ պակասուածիւններ ունենալ, պէտք է ներողամիտ լինիս...

— Բայց, ջանքով, գեղջում («չէ»), — ընդհատեց նրան մի թույլ փաղաքշանքով Համբարձում աղան — դարտակ խօսքերով բան չի շինուի, գործ պէտք է, գործ... «Ապի իլէ փիլաւ փիշապ, զէնիզ կատար եաղ բէնդէն...»¹⁾ Եւ դու տղայ չես, որ ամեն օր խրատ տամ քեզ. Փա՛ռք Աստուծոյ 48 տարեկան կատարեալ մարդ ես և ես երկու տարով միայն մեծ եմ քեզմէ... Լա՛ւ Հասկացիր կեանքի պայմանները և աշխատի՛ր վարժուիլ ամեն բանի մէջ... Մենք խօսմեր մօր փորից չենք հանել մեր գիտցածները: Քիչէն կը սկսեն, շատին կը հասնեն. «Աղը բիլմէյն, — ասել է թիւրքը — չօղունու հի՛շ բիլմէզ»²⁾: Էֆէնդին լուեց:

Ականջներս սրեցի ու տեսայ, որ նրանք չայ են խմում: Նրանցից մէկը պարպած գաւաթը զարկեց պնակի կեդրոնին, փոքր ինչ յետոյ նոյնը արեց նաև միւսը: Ուրեմն երկրորդ գաւաթն էլ վերջացել էր:

— Այս չայն կը փչանայ, — ասաց վաճառականը — չայն կը փոխեմ ու մեր քնածին ձայն կը տամ, որ ելնէ...

«Ուզեմ չ'ուզեմ, հիմայ պէտք է ելնեմ» — մտածեցի ես և կազմ ու պատրաստ սպասեցի տանտիրոջս հրամանին:

Նա փոխեց թէյամանի չայն, ջուր լեցուց սամովարի մէջ, կրակն աւելցուց ու մօտեցաւ ինձ: Ես նորէն քնածի ձևով շուռ եկայ միւս կողքիս վրայ:

— Պ. Փիրումեանց, — ձայն տուեց նա:

Ես փոքր ինչ ծրմուեցայ:

— Պ. Փիրումեանց, — կրկնեց նա աւելի բարձր:

— Ո՞վ է, — հարցուցի ես, վեր թռչելով յանկարծ ու աչքերս ճմռելով:

— Ես եմ, ներեցէք խնդրեմ... Ձայն կը պաղի, կուզէ՞ք ելնել...

¹⁾ «Եթէ լոկ խօսքով փլաւ կեփուի, ծովի չափ իւղն էլ ինձանից ձեզ նուէր»:

²⁾ «Քիչը չիմացողը, շատն երբէք չի իմանար»:

Ես ելայ և յանկարծ Եփէնդուն ու սամօվարը տեսնելով, ցալ-
յայտնեցի, որ այդչափ ուշ էին ինձ արթնցուցել:

Եղուարդս ընդունեց ինձ սովորական քաղցր ժպիտով: Երկուսի
մէջն էլ նկատուամ էր մի ծայրացեղ—արհեստական զուարթութիւն:
Պէտք է ասած, որ ես շատ աննպատու բաներ էի լսել մինչև այդ
որ մեր մանկավարժի մասին—մի բան, որ շատ սովորական ու աժան է
Վանում,—սակայն ես երբէք չէի կարող երեւակայել, թէ Եղուարդ
էփէնդին ու Համբարձում աղայ Զըրնոյեանը կապած էին այնպիսի կա-
պերով, որոնք բացէ ի բաց հերքում էին նրանց հռչակեալ և առածի
կարգն անցած կոյր—բարեկամութիւնը, մտերմութիւնը և այլն:
Նատ միամիտներ, պատմելով Համբարձում աղայի Եղուարդին պաշ-
տելու չափ սիրելը, զարմանքով աւելցնում էին թէ «ինչպէս այդ
բաղաբազէտ» համարուած մարդը անկարող է լինում ճանաչել Ե-
ղուարդ էփէնդուն ինչ պտուղ լինելը... Այլ սակայն այդ առուր զար-
մանալի դէպքն ինձ համոզեց, որ Զըրնոյեանը «այն պտուղը» չէր
բնաւ, որ անկարող լինէր դիմացի մարդը ճանաչել:

Բայց այսպէս թէ այնպէս, Համբարձում աղայի և Եղուարդ
էփէնդուն զաղտնի խօսակցութիւնը այնպիսի մի նոր աշխարհ բացեց
իմ առաջ, այնպիսի մի տարօրինակ լոյս ձգեց մարդկային կեանքի
վրայ, որ ես անկողնիս մէջ պառկած միջոցին՝ մոռածում էի թէ
արդեօք երազ չէր այդ իմ բոլոր լսածները... Այդ ես կրկնում էի
յաճախ, տեսնելով Զըրնոյեանի բռնած պատկառելի դիրքը դէպի մեր
էփէնդին և նրան տուած ծայրացեղ «կոմպլիմանները» թէ՛ այդ ա-
ռուր մեր միասին չայ խմած ժամանակ և թէ՛ յետոյ՝ ամեն մարդոց
առաջ, և՛ս առաւել խնճոյքներում: Բայց ո՞վ կարող է երաշխաւորել,
թէ մեր այս անցաւոր կեանքում ամեն ինչ երազ չէ...

Նրանք ծածկեցին իրանց առանձին չայ խմելը և վայելեցին
ինձ հետ դարձեալ երկուական գաւաթ: Չայի ժամանակ մենք չու-
նեցանք մի կարևոր զրուցատրութիւն: Իմ զարմացման, թէ ինչո՞ւ
Համբարձում աղան վերցուցել էր հիւրանոցից իր կանափաներն (ca-
napé) ու աթոռները և կահաւորել զայն ասիական ձևով—նա պա-
տասխանեց թէ «պստիկ Զատիկ» առիթով նորոգել է տալիս իր այդ
կարասիները:—«Իմ տունը խօ Զըթչենց ¹⁾ տունը չէ՞, որ հիւ-

¹⁾ Տես իմ «Պատկեր. Վասպ. հ. կեանքից» ժողով. ա. դիրք (չին սերունդ):

րերը մինդարներն վրայ նստեն»,— աւելցուց նա պարծանքով :
Եւ արդարեւ, երբ ես երկու շաբաթէն յետոյ այցելութիւն տուի
նրան Մենդեան տօնի առիթով—ահագին փառահեղութիւն տեսա՛յ
նրա հիւրանոցում :

2.

Այդ դէպքից յետոյ ես մնացի Վանում դարձեալ երեք տարի և
անհրաժեշտ համարեցի ի մօտոյ ուսումնասիրել վէպիկիս այդ երկու
գլխաւոր հերոսներին : Ուստի դնենք այստեղ քանի մի յաւելումներ
այդ հեաաքրքիր անձանց վրայ :

Նդուարդ էֆէնդի Թշուռեանը բաւականին կարդացած մարդ
էր : Նա շատ էր կարդում եւրոպական՝ հայերէնի վերածւած՝ վէ-
պեր : Հոգի էր տալիս մանաւանդ այնպիսի բօմանների համար, որոնց
մէջ ծայրայեղ սիրահարութիւններ էին նկարագրւած : Նա սիրում
էր նոյնպէս կարդալ լրագիրներ, բայց շատ թեթեւ կերպով : Քիչ էր
կարդում մանաւանդ «քաղաքական» բաժինը, որ նրա կարծիքով «մի
շատ կնճռալից բան էր» : Բայց նա յափշտակոււմ էր աւելի ոտանա-
ւորների ու խրթին բանաստեղծութեանց ընթերցումով, լինէր այդ
աշխարհաբառ թէ գրաբառ : Նա այնքան սիրահար էր բանաս-
տեղծութեան, որ կամեցաւ իր ուսուցչական անունն էլ նուիրել նրան
և ընդունեց Վենետիկի միաբան յայտնի Նդուարդ Հիւրմիւզեանի ա-
նունը, որ մի բալորովին անծանօթ բան էր իր հայրենակիցների համար :

—Հիւրմիւզեան վարդապետը,—ասում էր նա ինձ մի անգամ—
այնպէս կը թըրթռացնէ սրտիս թելերը, որ կը կարծեմ թէ ամբողջ
մարմնովս եթերի մէջ կը վերանամ :

Նա շատ անգամ թղթեր էր մրոտում իր շնուրբ զգացումնե-
րը ոտանաւորի վերածելու, բայց բաղդը չէր օգնում նրան և շատ
քիչ էր պատահում որ յաջողէր այնպիսի բան դուրս բերել, որ կա-
րելի լինէր համարձակ ցոյց տալ ուրիշներին :

—Ներքեմ, երբ կը տեսնեմ բնութեան մի հոյակապ երևոյթ,
ասում էր նա շատերին,—օրինակ՝ ճաճանչափայլ արեգը, որ կը
ցողէ իր անդրանիկ կսրմիր շառաւիղները համայն տիեզերքի վրայ :

ա՛յնպէս կ'ողբերիմ, որ եթէ ձեռքիս մատիւ չունենամ, մատերիս ծայրերով կը դրոշմեմ որ' և է տեղիմ վայրկենական սպաւորութիւնները:

Մի նշանաւոր բան, որ չէ կարելի այստեղ զանց առնել, այդ այն էր, որ մեր պարոնը չէր կարող հինգ տող բան գրել, առանց տասը հատ սիգարայ քաշելու: Ի յարգանս բանաստեղծութեան, նա հետաքրքիր անուններ էր դրել նաև իր երկու սեռի զաւակներին. Ասողիկ, Արուսեակ, Լուսնթագ, Զեփիւռիկ, Խոպոպիկ և այլն: Ի դէպ է ասել, որ նա ծանրաբեռնաժ էր ահագին ընտանիքով և որ նրա կինը, ի մեծ դժբաղդութիւն խեղճ և անապահով էֆէնդու, գրեթէ ամեն տարի մի մի աղջիկ էր ծնում...

Նրա «տգէտ» ծնողները գուշակած չէին երևի նրա դեղարուեստական ճաշակը և երբ տասնըհինգ, քսան տարի առաջ Երզրումի մի տաճկական ատեանում նա «քեաթիբի» (Գրագրի) պաշտօն էր վարում, «Խաչիկ էֆէնդի» էին կոչում նրան ամենքը: Փոքր հասակին, նա ստացել էր միայն տարրական ուսում, որով իր ամբողջ ուսումնական պաշարը նա պարտական էր միմիայն իր եռանդոտ ինքնաշխատութեան: Բայց ցաւալին այն էր, որ Եղուարդ էֆէնդին, գոնէ վերջին տարիներում, շատ քիչ օգուտ էր քաղում իր կարդացածներից: Նա ո՛չ թէ միայն չէր իրադործում իր կարդացած լաւ բաները (որի մասին, փակագծում ասենք, երբէք էլ նա չէր մտածում), այլ և լաւ չէր հասկանում նրանց: Ինձ թւում էր, թէ նա անընդունակ էր կեդրոնացնելու իր ուշադրութիւնը այդ կարդացածների վրայ: Այդ էր պատճառը, որ նա շատ ալլանդակ բաներ էր պատմում եւրոպացոց կեանքից ու նիստ ու կացից, թէև շատ անգամ էլ ստուգւում էր, որ նա այնպիսի ստեր էր փշում, որոնց մասին երբէք ոչինչ կարդացած չէր: Բայց այդ բաներով նա հրաւիրում էր իր վրայ շատ և շատ միամիտների զարմանքն ու հիացումը:

Նա սիրահար էր նոյնպէս գրաբաւ լեզուի, որ գիտէր բաւականին, ինչպէս նաև տաճկերէն, բայց ծանօթ չէր ո՛չ մի եւրոպական լեզուի: Պերճախօս էր բաւականին, թէև յաճախ կապ չէր լինում իր ասածների մէջ: Բայց ինչ որ ամենակարեւորն է այստեղ, այդ նրա բոլոր խօսքերի, զգացումների ու քարոզների կեղծութիւնն էր: Շատ դժուար չէր հասկանալ այդ նրա ձայնից ու ծայրայեղ սպանտիմէնտալիզմից: Իսկ գալով նրա մօտիկ ծանօթներին, որոնք

քաջ գիտէին թէ Եդուարդը չէ՛ խօսում այն, ինչ որ մտածում ու անում է—նրանք բացէ ի բաց զգուշում էին նրա ամեն մի բառից։

Կեղծաւոր և ստախօս էր նա ամեն քայլափոխում և իր ամբողջ էութեամբ։ Այդ մասին նա խորութիւն չէր դնում ո՛չ ծանօթի ու անծանօթի, ո՛չ հեռուի ու մօտիկի և ո՛չ բարեկամի ու թշնամու մէջ։ Նրեանց նա այդպէս էր ամեն մարդու հետ, ժպիտ էր արձակում աջ ու ձախ, բայց ուրիշ բան էր նրա բռնած ընթացքը՝ նրանց յետևից... Ս', այդ շատ ուրիշ բան էր։ Նա չէր կարող դէթ այնքան յազթել իր քարացած բնաւորութեան, որ անկեղծ երևար նոյն իսկ այն մարդու առջև, որին պատրաստ էր նուիրել իր բոլոր փորձունէութիւնը, որից կախած էր, ինչպէս ինքն էր աւում, ոչ միայն իր, այլ և իր զաւակների կեանքը... Եւ ընթերցողը վկայ եղաւ, թէ ինչ յանդիմանութիւններ էր ուտում նա այդ մասին հաջի Համբարձում աղայ Զըրնոյեանից։ Մի ապշեցուցիչ ու նորաբացանչ տեսարան էր նրա՝ կիրակի օրեր՝ ս. Պատարագին ներկայ լինելը։ Ամբողջ արարողութեանց միջոցին արտասուների առուններ էին թափւում նրա աչքերից. լալազին ու կողկողազին աղօթում, մրմնջում էր նա բազկատարած... Թերևս մի թողութիւն էր հայցում Ամենակալ էից, թերևս իր հայրենակիցների կարեկցութիւնն էր հրաւիրում իր մարդկային սխալանաց համար—չը գիտեմ գիտեմ միայն, որ այդ երբէք չէր արգելում իր հակառակորդներին՝ շարունակել նրա վարքի շարաշար քննադատութիւնները... Բայց աւաղելին ու ողբալին այն էր, որ խեղճ մարդը մի ժաման ծանր պաշխարանքից յետոյ, դառնում էր նորէն հին «Եդուարդ էֆէնդի թշուառեանը» և շատ անգամ, առանց տուն երթալու, այցելում էր ուղղակի իր քանի մի «մտերիմներին» ու ծրագիրներ պատրաստում այս ինչի պաշտօնանկութիւնը յաջողցնելու, այն ինչի տունը քանդելու...

Մտերմութիւնը մի բառ էր, որ իսկապէս անմատչելի էր նրան։ Նա այնպէս եմ կարծում, որ նա երբէք իր կեանքի մէջ մտերիմ ունեցած չէր, այդ բառի բուն նշանակութեամբ։ Նա պատրաստ էր կապել իր «մտերմութիւնը» անխտիր ամեն մարդու հետ, լոկ այն պայմանով, որ այդ մարդը միանար նրա հետ փնասելու իր անձնական թշնամիներին։ Թէև երբէք Եդուարդ էֆէնդին այդպիսի ակնարկ չէր անում այդ թշնամիների մասին, այլ համոզում էր իր «մտերիմ»

ներին, որ նրանք (Թշնամիները) կամ «Պողոսեան» են կամ «ազգի ու Թշուառ ժողովրդի ցեցեր»... Ի հարկէ նա այդպէս էր անում նաև հաջի Համբարձում աղայի Թշնամիների համար, որոնց նա միշտ իրն էր նկատում: Այդպիսով մեր Էֆէնդին «բարեկամութիւնը», «մտերմութիւնը» համանիշ էր համարում «մեղսակցութիւն» բառին:

Պարծենկոտ էր նա ամեն բանի մէջ. — «Ինձ պէս ուսուցիչ Պօլիս երեք հատ չը կայ», ասում էր նա ամենքին:

Թշուառեանի ուսուցչական կեանքի մասին արդէն բաւական տեղեկութիւն առաւ ընթերցողը: Իբրև դասատու, նա շատ ապարդիւն էր, զի չը գիտէր ուսուցման մեթոդներ, ծով էր և շարունակ քնում էր դասարանի մէջ: — «Էֆէնդի, դասերնիս ասինք», — զարթեցնում էր նրան կարգի վերջին աշակերտը՝ իր բաժինը կարգալուց յետոյ: Էֆէնդին անմիջապէս վառում էր նախ իր ձեռքում մնացած ու հանգած ծխախոտը և ապա դասը փոխում: Իբրև դաստիարակ, նա չունէր որ և է բարոյական ազդեցութիւն տղաների վրայ: Խիստ կուպիտ էր վարւում նրանց հետ: Պատահում էր որ երբեմն քանի մի փայտ էր կոտրտում միևնոյն աշակերտի վրայ: Մուլութեամբ, անհաստատամտութեամբ և իր յայտնած գաղափարների հակառակ վարմունքով նա արդէն չէր կարող օրինակելի լինել նոցա: Եւ եթէ աւելցնենք այդ ամենի վրայ և՛ այն, որ տաս տարեկան տղաներն իսկ լսում էին ամեն օր իրենց տանը կամ փողոցի մէջ՝ խիստ անարգական խօսքեր նրա վրայ, — կարող ենք մի որոշ գաղափար կազմել նրա՝ աշակերտների վրայ ունեցած՝ բարոյական զօրութեան մասին: Իբրև ընկեր, նա նախանձոտ էր ու ատելի իր պաշտօնակիցներին. խռովութիւններ ու ինտրիգներ էր յարուցանում նրանց մէջ, զինում իրարու դէմ և լրտեսութիւն անելով նոցա գործերից՝ յայտնում խեղաթիւրւած ձևով վարժատան հոգաբարձուներին:

Համբարձում աղայի և նրա կուսակիցների հրամանով, նա գրում էր երբեմն նաև պաշտօնական ու ոչ-պաշտօնական յօդածներ իրանց «ընդհանուր» Թշնամիների դէմ: Այդ Թղթակցութիւնները ուղարկւում էին Պատրիարքարան կամ լրագիրների խմբագրատներ և նոցա նպատակն էր պաշտօնանկ անել կամ գէթ խայտառակել աշխարհի առաջ իրանց չը հաւանած մարդիկներին: Բայց Զըրնոյենց խումբը ունէր նաև ուրիշ Թղթակիցներ քաղաքի երիտասարդներից:

Նշուարդ էֆէնդին ատելի էր հաւասարապէս ժողովրդի բոլոր դասակարգերին, մանաւանդ նրա ռամիկ կոչւած մասին: Մինչ շատ տղէտ, հազիւ գրել—կարդալ իմացող, բայց բարեբարոյ ուսուցիչներ ղիրքն ու ժողովրդականութիւնը այդ երկրի ռամկութեան մէջ շատ և շատ նախանձելի էին: Բայց ի հարկէ Վուժը միշտ ջուր չի բերի, և նա մի անգամ պիտի կոտորւի, ինչպէս այդ հաստատում էր հաջի Համբարձում աղայ Զըրնոյեանը:

Այդպիսի մարդ էր ահա իմ բարեկամ Նշուարդ էֆէնդի Թըշ-ուառեանը:

Է.

Պալով Համբարձում աղայ Զըրնոյեանին—նա ինձ աւելի անհանգիստ էր անում իր գիւղական գործերով: Մէկ առաւօտ, այգեստանի նեղ փողոցներից մէկում, տեսայ դիմացս արագ արագ եկող մի գիւղացի:

—Ատոււա՛ծ սիրես, աֆանդի՛,—ասաց նա՝ ինձ հաւասարուելով, էսա սոխախէն (փողոց) կանա՞մ Համբարձում աղենց տան ճամբախ գտնել:

—Զըրնոյե՛նց Համբարձում աղայի,—հարցուցի նրան:

—Հրա՛ման քե, Զըրնոյե՛նց: Ես գիտի ինտնց տուն, ամմա աջալայ ի, ինկայ էսա ծուռ-մուռ սոխախներ, շըշկուայ...

Ես տուի նրան պէտք եղած հրահանգներն ու մէկ հատ էլ սիգարայ:

—Ախպե՛ր, անունդ ի՞նչ է,—հարցուցի ես:

—Աւօ՛ քե ծառայ, Գ. դեղէն եմ:

—Համբարձում աղենց ի՞նչու կ'երթաս:

—Աֆա՛նդըմ, էտա նաղլ էրգէն ի, ամմա Թարիֆ անեմ, բալքա սրտիս էրոցք խոջնայ... Ո՛հ, շունչս կտրաւ... Սանջուն (չոյքի ծաշոյ) ձի (ինչ) բռնե... Ճամբախ քրտնած ի, պաղ ջուր շատ խմայ... Գիտե՛ս, աֆանդի, ութ սահաթվան ճամբախ հինգ սահաթվան մէջ էկայ... Աղօթրանին ելայ մեր գեղից, գեօյ մըկայ հասայ էսատեղ. ես կա՛սեմ սահաթ մէկը ¹⁾ կայ մըկայ...

¹⁾ Տաճկաստանում ժամերի հաշիւն սկսում են արեւի մտնելու ըսպէից և ոչ կէսօրից, ինչպէս մեղանում:

— Ճիշտ մէկն է, — պատասխանեցի ես:

— Աֆա'նդըմ, էտա մարդուց հինգ տարի առաջ քսան ոսկի պարտք առի, մըկայ էլե յիսուն ոսկի: Պատիկ ատպէրս էն տարի Ստամբոլ ճամբեցի, ինչ որ էն վաստրկաւ՝ էօրօխկեց ձիկ, տարի տուի Համբարձում աղին Ֆայիզ (ֆոյոս)... Ձորս տարի գեօյ էնպէս էլաւ: Մըկայ ատպերս Ստամբոլ գործ չունի, հիւանդ ի, էս մէկ տարի ի հիշ պըլիկ մը չ'էօրօխկեց ձիկ, որ տի (ֆոյե) Ֆայիզ... Նրէկ մեր ռէս Մելօն ձիկ սալախ (ֆեղեկո-թիւն) իտու, որ Համբարձում աղէն հիւքիւմաթ (ֆոֆոթոն) արգիւհայ է տուե, կ'ուզի երկու արտս ծախե... Վա'խ իմ ճօեր, վա'խ իմ ճօեր... — յոգւոց հանեց Աւօն ու պինդ զարկաւ ձեռքը իր յոգնած ծնկներին:

— Մըկայ դու ի՞նչ կուզես անել, — հարցուցի ես:

— Աֆա'նդըմ, երէկ որ էտա խաբարն առի, շաշմիշ էլայ, խելքս կուրիսաւ, գիշերս նա՛ քուն էկաւ, նա՛ բան... Մըկայ կ'ասեմ՝ գնամ ոտքն ինկնեմ, բայքա արգիւհայն յետ առնի, տունս չը քանդի... Խե'նք (ֆեֆեթի) Աստոծ ի՞նչ յաջողութեն կը տայ... Ա'խ, Աստուած...

— Էդ քսան ոսկին ի՞նչու առի, Աւօ՝ ատպեր...

— Վէրգի (ֆոֆթի) տուի, աֆա'նդի, վէրգի տուի... Աստոծ սաբաբքեարի տունն աւերի, ուրիշ բան չեմ ասեր... Էսա մեր փուճ Մելօն նոր էր ռէսուլթեն առե, զօռեց թէ իլլահ (անպարճաւ) պիտի պարտքդ տաս: Քանի մի տարւան վէրգի կար վրաս, էն տարին էլ հունձն աղէկ չ'էլաւ, գնացի Համբարձում աղի ոտքն ինկայ, ի՞նչ անի ես... Գինէ' (գոթեալ) վէրգու տակէն չ'էլայ, գինէ' քանի մը տարւան վէրասիայ (ապաթիկ) կայ վրաս... Ա'խ, Աստո՛ծ, խե'նք մեր ազգի վերջն ի՞նչիս պիտ որ էլնի... Մնա՛ս բարին, աֆա'նդի, աջալայ եմ, գործից յետ կը մնամ...

Գնա՛ց Աւօ ատպերը ու թողեց զիս խորատուգլած սև մտքերիս մէջ: Ես ի հարկէ բնաւ չէի զարմանում, որ 20 ոսկին (200 ր.) 50-ի էր հասել: Քիչ էր պատահում, որ Համբարձում աղան հարիւրին երեք տոկոս առնէր գիւղացիներէից. նա մեծ մասամբ հինգ էր վերցնում, բայց ոչ թէ տարեկան, այլ ամսական, զի տարեկան տոկոս հաշուելը բոլորովին անծանօթ է այդ երկրում: Հինգի հաշուով, քսան ոսկու համար նրան պիտի հասներ ամսական մէկ ոսկի, հինգ տարու՝ — վաթսուն ոսկի, եթէ չը հաշւենք տոկոսի տոկոսը: Այդ

փաթսունից 30 ոսկին և կրկնակի տոկոսը, ինչպէս երևում էր, վրձարած էր Աւօի պանդուխտ եղբայրը, որով կը մնար ճիշտ մաթեմատիքական հաշուով յիսուսն ոսկի պա՛րտք...

Երրորդ առաւօտ իմ աշակերտներից մէկը, որ աղքատ դարձնի մը տղայ էր, փոքր ինչ ուշացաւ։ Երբ ևս հարցուցի պատճառը, նա արեց ինձ հետեւեալ պատմութիւնը։—

—Ձորեքշաբթի իրիկուն, հօրս հետ հիւանդ գիւղացի մը եկաւ մեր տուն, կ'ասէր թէ սանջու ունէր, շատ կը տքար... Երէկ առաւօտ եզոդի ժամին (արշալոյսից առաջ) մեռաւ, տարանք ժամ, էսօր թաղեցինք, հայրս ինձ էլ եկեղեցի տարաւ։

—Այն գիւղացու անունն ի՞նչ էր...

—Աւօ՛։ Գ. գեղէն էր։

—Տքալու ժամանակ ուրիշ բան կ'ասէ՞ր...

—Համբարձում աղին շատ ուշունց կուտար... Մեռնելու ժամանակ Վի՛ս, մարէօ (հայրիկ) կ'ասէր...

—Գիւղէն մարդ բերի՛ք նրա թաղման համար...

—Ձէ՛, գիւղը զատն է (էեւո՛ւ), մարդ չը գտանք, որ ուղարկէինք։

Ո՛հ, ի՞նչ այնքան դիւրին, քան մեռել թաղել Վասպուրականում։ Դեռ ևս մեռելը չը պաղած, ժամկոչը բերում է իր «նաշը»։ մերկ ննջեցեալը՝ փաթաթած կնոջ միմեկով (սաւանով) դրւում է նրա մէջ ու եկեղեցի տարւում։ Ժամկոչը իսկոյն լւանում է նրան այնտեղ։ Մէկ ժամից յետոյ հանգուցեալի մօտիկ ազգականները քանի մի կանգուն կտաւի հետ եկեղեցի երթալով, փաթաթում են դիակը ոտից ցզլուխ այգ լաթում ու պատանքօ կարում։ Միւս օր, կանուխ առաւօտ, եկեղեցական արարողութիւնները աւարտելուց յետոյ, զետեղում են նրա մարմինը, առանց դագաղի, սոսի պատանքով, մի կանգուն (արշիկ) խորութեան փոսում ու հողով ծածկում... Այդպէս է յանձնւում այցրեղ հողին ամեն ոք՝ մեծատուն թէ տնանկ, մանուկ թէ հասուն, ուսեալ թէ անուս...

Իսկ «նաշը» եկեղեցապատկան մի արկղաձև երկայն պատգարակ է, բոլորովին բաց երեսով ու սանդղտաձև յատակով։ Նրա երկու զոյգ ծայրերը դնւում են չորս մարդու ուսի վրայ ու դնացքը շարոււմ...

Մէկ ամսից յետոյ եւ տեղեկացայ, որ Համբարձում աղայ Զըրնոյեանը դրաւել էր արդէն հանգուցեալ Աւօի երկու արտերը ու անօթի թողել նրա բազմամբոխ ընտանիքը:

Այդ մշտական վաշխառութիւնից զատ, Համբարձում աղան ըստանձնում էր նոյնպէս կառավարութիւնից գիւղական տուրքերի հաւաքութեան արտօնութիւնը և նրա գործակատարները շատ աւելի խստութեամբ էին վարւում շինականների հետ, քան կառավարութեան ուղարկած ոստիկանները:

Նա երբեմն պաշտօն էր վարում նաև դատատանական ատեաններում և այդ ոչ միայն նիւթական շահի համար, այլ իբրև մի առիթ իր հակառակորդների վրէժը լուծելու (եթէ նրանք գործ ունենային այնպէս) և հասարակութեան աչքում իր ազդեցութիւնն աւելցնելու: Թէև նա չը գիտէր ոչ օրէնսգիտութիւն և ոչ տաճկական գրագիտութիւն, այլ միայն խօսում էր այդ լեզուով:

Նրա ընտանեկան կեանքը բաւականին մռայլ էր. նա չէր սիրում ոչ իր կնոջ և ոչ մանր զաւակներին: Բաց նա աւելին էր անում. նա չարաչար ծեծում էր իր կնոջ ամեն մի շնչին բանի համար ու կաշկանդում զայն տան պատերի մէջ՝ տարին տասերկու ամիս: Բաց նրա հետ խօսողը, նրա քաղցր ժպիտները տեսնողը՝ երբէք չէր կարող մտքովն անցկացնել այդ և այլ՝ էր ապաքէն Համբարձում աղայի քաղաքական փիլիսոփայութեան հիմնական սկզբունքը:

—Ներքուստ ի՛նչ կ'ուզես եղի՛ր,—ասում էր նա Եղուարդ Էֆէնդուն—բաց վարպետութիւնդ նրա մէջ պէտք է լինի, որ մարդոց առաջ լաւ երևաս:

Եւ չիրաւի, նրա հանձարը անվիճելի էր այդ մասին:

Համբարձում աղայ Զըրնոյեանը մի քիչ պարարտ, արիւնալից ու սև աչքունքով մարդ էր: Նրա կենսագրութիւնը համառօտ կապելու համար աւելցնենք նաև, որ նա շատ էր մեծարում իր հաւնած Առաջնորդներին և յաջողում՝ օգուտ քաղել նրանց մեծագորգիքից:

Հաւատում եմ շատերի հետ, որ մեծ քաղաքագէտ էր նա: